

Марія Комова
 Національний університет "Львівська політехніка"

50 РОКІВ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

© Марія Комова, 2002

На основі матеріалів, вміщених у бібліографічному покажчику "Українська термінологічна лексикографія", досліджуються розвиток і закономірності укладання словників фахової лексики другої половини ХХ століття.

On the base of the materials inserted in the bibliography index "The Ukrainian terminological lexicography" the author investigated the development and the regularities of the dictionary composition of the second half of the 20-th century.

У бібліографічному покажчику "Українська термінологічна лексикографія" зроблено спробу максимально повно відобразити спеціальну термінографію другої половини ХХ століття – за 1948-2000 роки. На основі зібраного матеріалу можна простежити закономірності розвитку української термінологічної лексикографії.

Словники, енциклопедії	1948–1959											
	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59
Перекладні	1											5
Тлумачні			2		1			2	1	1		1
РАЗОМ:	1		2		1			2	1	1		6
Словники, енциклопедії	1960–1969											
	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69		
Перекладні	3	2	2	3	2		1	1				1
Тлумачні		1	1		4	4	2	1				3
РАЗОМ:	3	3	3	3	6	4	3	2				4
Словники, енциклопедії	1970–1979											
	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79		
Перекладні	4	1	1	1	2	1	2					1
Тлумачні	2	5	2	3	3	1	3	3	1			2
РАЗОМ:	6	6	3	4	5	2	5	3	1			3
Словники, енциклопедії	1980–1989											
	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89		
Перекладні	1	1	2	1	1	1						
Тлумачні			2	1		5	2	1				1
РАЗОМ:	1	1	4	2	1	6	2	1				1
Словники, енциклопедії	1990–2000											
	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	00	
Перекладні	5	8	18	53	37	26	22	29	16	17		24
Тлумачні	1	3	11	25	20	27	28	31	31	16		35
РАЗОМ:	6	11	29	78	57	53	50	60	47	33		59

Термінологічне словникарство кінця 40–50-х років ХХ ст. успадкувало від попередніх десятиліть і багаті національні традиції термінографії Наукового товариства імені Шевченка, Інституту української наукової мови, і наслідки її тотального винищення у 30-х роках. У цей час термінологічні словники представлено поодинокими виданнями.

Протягом 60–70-х років термінографічна робота переживає піднесення, що було зумовлено діяльністю спеціальної Словникової комісії. У 1959–1979 роках було опубліковано 75 термінологічних лексикографічних видань, із них 25 тлумачних і тлумачно-перекладних словників, 12 довідників, 4 енциклопедії, 33 перекладні словники.

Тлумачні словники цього періоду відтворюють термінологічно-поняттєвий апарат винятково гуманітарної і природничої сфери: політики, філософії, юриспруденції, психології, атеїзму, математики, фізики, біології, сільського господарства, музики, нумізматики. Аналогічна ситуація була і серед галузевих енциклопедій. Було створено енциклопедії бджільництва, садівництва, сільського господарства. Техніку було цілком усунуто зі сфери видань тлумачно-енциклопедичного типу. Єдиним україномовним виданням, яке розкривало світ сучасних технологій високого рівня, стала “Енциклопедія кібернетики”, підготовлена в 1973 році в Інституті кібернетики АН України.

Деяко інший галузевий склад серед перекладних, зокрема двомовних словників. Тут можна виділити словники технічної тематики: з гірничої справи, машинознавства і машинобудування, гідротехніки, електрорадіотехніки, теплотехніки і газотехніки, зварювання, поліграфії і видавничої справи, металургії, швейного* виробництва; науково-природничої тематики: з геології, географії, фізики, механіки, хімії, математики, ботаніки, фізіології, ветеринарії, анатомії; інших галузей: соціально-економічної лексики, сільського господарства, журналістики, лінгвістики, спорту. Заслужують на особливу увагу підготовлені в Інституті мовознавства імені О.О.Потебні АН УРСР за участю фахівців різних галузей знань великі російсько-українські словники – технічний, який обіймає 80.000 термінів, та сільськогосподарський – на 40.000 термінів, а також електрорадіотехнічний словник (30.000 термінів), що його підготував професор Львівської політехніки Ю.Т.Величко.

Рідкісним явищем у цей час були тримовні словники. Зафіксовано лише 3 видання такого виду, зокрема з медицини, взуттєвого виробництва. Однією з кращих лексикографічних праць цього періоду можна вважати “Мінералогічний словник. Українсько-російсько-англійський” (Київ, 1975), що його уклав академік Є.К.Лазаренко у співавторстві з О.М.Винаром.

Діяльність, розпочату Словниковою комісією, продовжує Комітет наукової термінології. Під егідою Комітету було видано: “Російсько-український юридичний словник” (1985, понад 20.000 термінів), “Російсько-українсько-латинський зоологічний словник. Термінологія і номенклатура” О.Маркевича і К.Татарка (1983, 19.000 термінів). І в наші дні не втратив своєї наукової, пізнавальної цінності “Російсько-український словник термінів лісівництва” (1980, 8.000 термінів).

На жаль, 80-ті роки позначені спадом спеціальної лексикографії. Назагал за десятиліття вийшло у світ лише близько 20 видань здебільшого енциклопедично-довідкового типу. Про стан словникарської роботи цього періоду красномовно свідчить те, що в Україні в окремі роки не було видано жодного словника спеціальної лексики.

Небувале піднесення термінографічної роботи спостерігаємо з початку 90-х років, що викликано реалізацією Закону “Про мови в Україні” та проголошенням незалежності України. До словникарської роботи залучилися численні індивідуальні дослідники, творчі колективи, спеціалізовані організації. Так, видавнича спілка “Словник”, фундатором якої є Львівський державний медичний університет, здійснила низку лексикографічних проєктів. Серед них – “Орфографічний словник українських медичних термінів” на 29.000 слів, який

* швацького, кравецького – Ред.

уклали Л.І.Петрух, І.М.Головко, О.Я.Томашевська. Широке визнання фахівців-медиків і лінгвістів отримав виданий спільною двотомний “Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник” (Львів, 1995) на 33.000 термінів. Грунтовне лінгвістичне редагування цих обидвох словників виконав лауреат Всеукраїнської премії ім. Івана Огієнка проф. Л.М.Полога.

Вагому науково-методичну, консультаційну допомогу з питань лексикографічного опрацювання спеціальної термінологіки, редагування, рецензування словників здійснює відділ наукової термінології Інституту української мови, який очолює Л.О.Симоненко, Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології Держстандарту та Міносвіти України на чолі з Б.С.Рицарем. Розгляд проблем методології і практики термінологічної лексикографії на наукових конференціях, в науковій та навчальній літературі сприяє виробленню та поширенню уніфікованих наукових засад, оптимальних концепцій укладання термінологічних словників.

Упродовж 90-х років вийшло в світ 479 термінологічних словників із найрізноманітніших галузей знань. Протягом усього десятиліття простежується тенденція до зростання та високий рівень динамічності термінологічної лексикографії.

Термінологічним словникам останнього десятиріччя притаманна видова розгалуженість за **широкою охоплення термінологічної лексики.**

Універсальні словники, які охоплюють всі провідні напрями знань, представлені одним словником, підготовленим Інститутом мовознавства ім. О.О.Потебні та Інститутом української мови НАН України, – це “Російсько-український словник наукової термінології” (близько 320.000 термінів) в 3-х томах, перший з яких “Суспільні науки” (до 100.000 термінів) вийшов у 1994 році, другий – “Біологія. Хімія. Медицина” (близько 100.000 термінів) – у 1996, третій – “Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю і Космос” (близько 120.000 термінів) – у 1998 році.

Багатогалузеві словники охоплюють термінологію кількох суміжних галузей науки й техніки, які оперують значною мірою спільним поняттєво-термінологічним апаратом. До цього виду словників можна віднести “Словник російсько-український політехнічний” (Київ, 2000) на 40.000 термінів, що його уклав В.С.Підлипенський. В Інституті української мови НАН України було створено академічну працю, яка витримала вже 2 видання – “Новий російсько-український словник-довідник” (Київ, 1998, 1999), який вміщує 100.000 термінів юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери.

Галузеві словники становлять найвагомішу частину термінологічної лексикографії і представляють найрізноманітніші напрями суспільної діяльності, науки й техніки. Найгрунтовніше опрацьовано спеціальну лексику економіки й менеджменту (73 словники), медицини (57), юриспруденції (30). Вона широко відображена в перекладних, тлумачних, тлумачно-перекладних словниках. Високий рівень репрезентативності притаманний словникам із таких галузей, як хімія (21), інформатика, комп’ютерна техніка (27), ділове спілкування (17), програмування, математика (13), екологія (11), техніка (12), будівництво (12), біологія (8), сільське господарство (9), політологія (9), педагогіка (8), мовознавство (7), військова справа (6), електроніка (6), авіація, ракетно-космічна техніка (6). Цікавий шар спеціальної лексики охоплюють словники, які кількома виданнями представляють галузі інтелектуальної, виробничої, мистецької діяльності: музика (4), богослов’я (3), морська справа (2), нумізматики (2), скульптура, образотворче мистецтво, виноробство, митна служба, геральдика, риторика, реклама, гончарство (по 1).

Вузькогалузеві словники відображають підсистеми галузевих термінологій, термінології навчальних дисциплін, окремих видань, наукових теорій. У межах

сільськогосподарської тематики можна виділити англо-російсько-український словник, присвячений термінології бджільництва на 6.500 термінів (Київ, 1997).

Словники 90-х років – різноманітні за **способом опису лексичного значення слова**. Укладено 255 перекладних словників, 224 праці енциклопедично-довідкового типу: тлумачні, тлумачно-перекладні, довідники, енциклопедії, енциклопедичні словники

Серед **двомовних перекладних словників** переважають російсько-українські (179 словників). Серед них особливу увагу привертає “Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери”(85.000 слів). Двомовні словники (словникові ряди) з вихідною мовою українською порівняно значно рідкісніше явище (33 словники). Однак, враховуючи потребу глибшого лексикографічного опрацювання української термінології, до цілого ряду російсько-українських словників додано абеткові покажчики вміщених у них українських термінів.

Якщо в попередні роки **багатомовні перекладні словники** були нечисленими, то за останні десять років подання термінів-відповідників трьома й більше мовами стало характерною рисою термінологічної лексикографії. Серед багатомовних словників найбільш поширену групу становлять тримовні, в яких до українських і російських рядів додано здебільшого англійський, рідше німецький, французький, латинський або польський. Оригінальна тематика багатомовного словника авторства І.О.Ольхового, що вийшов у Київському університеті ім. Т.Шевченка, – “Французько-українсько-російський словник термінів і скорочень протиповітряної оборони країн НАТО” (900 термінів і 500 скорочень).

Ці ж мови в різноманітній послідовності подання утворюють словникові ряди і в чотиримовних словниках із медицини, ринкової та аграрної економіки, менеджменту, фізики й гірничої справи. Наприклад, “Русско-украинско-англо-немецкий металлургический словарь” В.І.Ножина (Дніпропетровськ, 2000), “Основні поняття філософії. Українсько-англо-німецько-французький посібник-довідник” (Чернівці, 1999). Останні десятиріччя подарували науковій громадськості унікальні пам’ятки термінологічної лексикографії. У 1995 році було опубліковано 2 п’ятимовні словники з екології та інформатики. Так, у Чернівецькому державному університеті ім. Ю.Федьковича вийшов тлумачно-перекладний словник з інформатики Р.В.Іваницького та Т.Р.Кияка на 3.000 термінів українською, російською, англійською, французькою і німецькою мовами. До кола рідкісних документів належить тлумачно-перекладний словник із ринкової економіки, укладений у Харківському політехнічному інституті. Словник охоплює терміни 6-ма мовами: українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською. Виняткової уваги заслуговує унікальний за багатьма ознаками – тематикою, художнім оформленням, кількістю мов та термінів, обсягом – “Ілюстрований словник з геральдики” Н.Н.Стародумцева, виданий у Донецьку 1996 року. У ньому наведено понад 1.000 термінів 7-ми мовами: російською, українською, англійською, есперанто, французькою, німецькою, латинською.

Серед лексикографічних праць **довідково-енциклопедичного типу** найпоширеніші тлумачні словники: упродовж 90-х років опубліковано понад 130 тлумачних і близько 40 тлумачно-перекладних словників. Блок тлумачних словників з економіки, підприємництва, менеджменту є найчисленнішим – 38 словників.

Серію тлумачних словників економічної, фінансової термінології укладено в Національному університеті “Львівська політехніка”. Створений тут “Фінансовий словник” витримав уже 4 видання упродовж 1996–2002 років і є визнаним авторитетним джерелом інформації. Про наполегливість і цілеспрямованість опрацювання української фінансової термінології, постійне розширення обсягу охопленого матеріалу, поглиблення та уточнення тлумачення понять свідчать такі відомості: якщо перше видання охоплювало 1500 термінів,

то четверте - відображає вже понад 5000 термінів із сфери фінансово-кредитних відносин і грошового обігу. У словнику реалізовано завдання осмислити окремі фінансові поняття у їхньому природному загальноекономічному контексті, здійснити цілісне дослідження фінансової системи нашої держави та міжнародних фінансів. Авторський колектив – доцент кафедри менеджменту та міжнародного підприємництва Львівської політехніки А.Г.Загородній, завідувач кафедри української мови Львівської політехніки доцент Г.Л.Вознюк, ректор Львівського банківського інституту НБУ Т.С.Смовженко – були удостоєні Всеукраїнської премії ім. Івана Огієнка.

Грунтовно опрацьовано також термінологічні системи таких наук, як інформатика, комп'ютерна техніка, автоматизація (18 словників), правознавство (10), політологія (7). Гуманітарні й соціальні науки представлені найширшим спектром галузей, охоплених словникарським опрацюванням: релігієзнавство, соціологія, риторика, політологія, філософія, логіка, правознавство, історія, державне управління, археологія, палеонтологія, мистецтво, музика, мовознавство, літературознавство, культура, бібліографознавство, соціальна інформатика, педагогіка, психологія. Вийшли у світ тлумачні словники з природничих наук: медицини, ветеринарії, біології, фізики, хімії, геодезії, екології.

Зважаючи на величезну розгалуженість технічних наук, можна відзначити їх скромне представлення в колі тлумачних словників. Створено по одному-два словники з таких галузей, як телекомунікація, легка промисловість, поліграфія, метеорологія, гірнича справа, будівництво, архітектура, хімічна технологія.

Близькими до тлумачних словників за способом опису термінологічної лексики є різнопланові **довідники, довідники-словники**, які містять терміни та їх визначення, номенклатуру, персоналії, довідковий матеріал. Опубліковано близько 40 видань із гуманітарних і соціальних наук: економіки, політології, релігієзнавства, українознавства, етнографії, психології, музики, нумізматики, туризму; природничих наук: медицини, географії.

Протягом 90-х років вийшло у світ **6 галузевих енциклопедій**, зокрема, енциклопедія “Українська мова” (Київ, 2000), створена в Інституті мовознавства ім. О.О.Потебні та Інституті української мови НАН України. Це перше видання енциклопедичного характеру, в якому на основі досягнень сучасного мовознавства в новій, систематизованій формі подано відомості про українську мову та українське мовознавство. Широкий резонанс у наукових колах отримав передрук в Україні з діаспорного видання 1955–1984 рр. “Енциклопедії українознавства” (Львів, 1993–) в 10-ти томах за редакцією доктора В.Кубійовича, здійснений НТШ у Львові та Фондом духовного відродження ім. митрополита А.Шептицького. Розпочато випуск “Юридичної енциклопедії” в 6-ти томах, “Економічної енциклопедії” в 3-х томах.

У 1997 – 1998 роках опубліковано **енциклопедичні словники** гуманітарного змісту: з політології, філософії, соціології, лінгвістики.

Дослідники української термінології намагаються осягнути тенденції розвитку сучасної спеціальної мови, виходячи зі столітніх національних традицій термінотворення. Дослідити походження термінів, їх співвідношення з поняттями в різні епохи розвитку науки, різноманітних сфер суспільного життя дають змогу **словники історичних та народних термінів**. Так, у Науково-дослідному центрі гуманітарних проблем Збройних сил України видано “Словник історичних зброєзнавчих термінів” (Київ, 2000) В.Г.Бережинського, укладений за матеріалами озброєння Київської Русі. У 1993 році вийшов словник військових термінів “Історія української зброї” авторства А.В.Панібудьласка і Б.І.Канцелярук. Народні джерела української термінології зафіксовано у словниках Є.І.Шевченка “Народна деревообробка в Україні” (Київ, 1997), К.І.Матейко “Український народний одяг” (Київ,

1996), О.К.Данилюк “Словник народних географічних термінів Волині” (Луцьк, 1997).

90-і роки збагатили лексикографічну практику розкриття термінології шляхом створення **ілюстративних словників**, коли використання мистецтва художньої ілюстрації є засобом візуального відтворення й пізнання поняття. Цей принцип реалізовано в словниках із виноградарства, геральдики, гончарства, наприклад, в “Ілюстрованому словнику народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина)” О.М.Пошивайло, підготовленому в 1993 році в Інституті мистецтвознавства, фольклористики й етнології ім. М.Рильського та Народному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному.

Широкий розмах словникарської роботи в Україні протягом першого десятиріччя незалежності, творчі зв'язки з науковими осередками діаспори свідчать, що українська термінологічна лексикографія активно і плідно розвивається, вдосконалюються методологічні засади термінографічної роботи, розширюється коло лексикографічно опрацьованих галузей знань. Незважаючи на труднощі й суперечності розвитку упродовж другої половини ХХ століття, термінологічна лексикографія прагне до очищення української мови від невластивих їй елементів і відновлення її питомих рис, виступає потужним чинником формування та утвердження української мови науки.

М. Дрозд¹, Тарас Кияк²

¹Чернівецький національний університет

²Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ СТАНДАРТІВ

© М. Дрозд, Тарас Кияк, 2002

У статті виділено головні принципи стандартизації термінології, запропоновано алгоритм укладання стандартів на терміни, в т.ч. українські терміносистеми, подано методологічні засади формування стандартів.

In this article stand out the main principles of terminology, is suggested the algorithm of compiling the standard on terms, including Ukrainian term systems, are given the methodological grounds of the formation of standards.

Лінгвістика відповідає за процеси стандартизації термінології, які є проблемами не одного дня, не одного автора і не одного авторського колективу. Нема сумніву в тому, що найкращим інструментом мислення як на внутрішньо, так і на зовнішньовербальному рівнях є рідна мова. В такому разі універсальна мова-посередник вступає у суперечності з рідною мовою і суттєво збіднює процес наукового пошуку, до того ж це не тільки в гуманітарних науках. Звідси і постає *проблема термінотворення та формування стандартів виключно рідною мовою.*

Поділімося деякими думками стосовно аспектів лінгвістичної стандартизації. В першу чергу треба підкреслити ту істину, що українським стандартам на терміни варто опиратися на досвід в інших мовах, в т.ч. і російської. Щоправда, виходячи із сучасного ринкового ведення господарства та статусу державності української мови, важко погодитися із твердженням окремих документів: “Республиканский стандарт на термины и определения разрабатывают в тех случаях, когда необходимо установить систему понятий и терминов, специфических для народного хозяйства данной республики. Республиканский стандарт на термины и определения не должен противоречить государственным стандартам